

Mariusz LEŃCZUK
Instytut Języka Polskiego PAN

Dwa staropolskie zaklęcia z XV w.

Zarys treści: Artykuł przedstawia dwa staropolskie zaklęcia: przeciwko jadowitym robakom oraz przeciwko wścieklicznie, odnalezione w rękopisie z końca XV w. należącym do Archiwum Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie (sygn. R.XV.3). Tego rodzaju teksty należą do rzadkości. Do tej pory odnaleziono i opublikowano zaledwie trzy fragmenty średniowiecznych magicznych formuł zapisanych w języku polskim, które odkryto jeszcze w XIX w. Dominikańskie inkantacje są wyjątkowe zarówno z uwagi na fakt, że zachowały się w całości, jak i na specyfikę użytego w nich języka. Celem artykułu jest edycja dwóch nieznanych średniowiecznych zabytków języka polskiego.

Abstract: The article presents two old-Polish magic spells: against venomous worms and against rabies found in a manuscript of the late fifteenth century, kept in the Archives of the Polish Province of the Dominicans in Cracow, ref. no. R.XV.3. The text of such type are very rare. Only three fragments of medieval magic spells written in Polish have been found; and the discovery was made in the nineteenth century. The Dominican incantations are unusual both because they have been completely preserved, and because of the used language. The purpose of the article is to publish the two unknown medieval monuments of the Polish language.

Słowa kluczowe: język staropolski, rękopisy XV-wieczne, modlitwa, formuła magiczna, zaklęcie

Keywords: Old Polish language, 15th-century manuscripts, oratio, magic formula, incantatio

Wśród nieznanych dotąd tekstów piśmiennictwa staropolskiego należy wymienić dwa zaklęcia¹: przeciwko jadowitym robakom oraz przeciwko wścieklicznie, zapisane na k. 192r–v rękopisu Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie o sygn. R.XV.3. Jest to księga o wymiarach 15,2 x 10,5 cm, licząca 237 papierowych numerowanych kart. Ma odrestaurowaną oprawę – deski obciążone w ciemnobrązową skórę z tłoczeniami – na rogach której umiejscowiono metalowe guzy ochronne w kształcie kwiatów z sześcioma płatkami. Dodatkowo na tylnej okładce znajduje się guz w polu centralnym oraz dwa mniejsze guzy przy mocowaniu zapinki.

Rękopis zachował się w dość dobrym stanie. Zawartość sugeruje, że mógł służyć jako kolektarz, ponieważ zawiera przede wszystkim modlitwy i formuły modlitewne na różnego rodzaju okazje². Manuskrypt rozpoczyna się kalendarzem (k. 1v–6r), w którym brak jest fragmentu od końca czerwca do końca października; kolejne karty wypełniają modlitwy podzielone na części: *de tempore* (k. 9r–59r), *de sanctis* (k. 59r–110r), *de communi sanctorum* (k. 110v–115r) oraz *agenda* (k. 116r–158v). W dalszej

¹ Z uwagi na wymiennie stosowane w literaturze przedmiotu terminy odnoszące się do tego typu tekstów w artykule równolegle użyto określeń: *zaklęcie*, *zamawianie*, *formuła modlitewna*, *inkantacja*, *oratio*.

² Bardzo dziękuję dr Annie Zajchowskiej za udostępnienie wstępnego opisu zawartości rękopisu.

części kodeksu zapisano m.in. *Orędzie paschalne* – tzw. *Exsultet* wraz z notacją (k. 159r–177v), liczne prefacje z notacjami (k. 178r–189r), hymn *Rex sanctorum angelorum* (k. 189v), łacińskie i polskie formuły zamawiań (190r–192v) oraz modlitwy na wybrane święta.

Do krakowskiego archiwum rękopis trafił po II wojnie światowej ze zbiorów dominikańskiego klasztoru w Raciborzu, jednak jego pierwotne pochodzenie należy wiązać z Wrocławiem. Wskazują na to m.in.: wymieniane w porządkach procesji nazwy kościołów pod wezwaniem św. Idziego czy św. Jana Chrzciciela (*ad S. Egidium* – k. 39r, 48r, 51v; *ad sanctum Johannem* – k. 46v), umiejscowiony na początkowych kartach kalendarz diecezji wrocławskiej oraz znajdujące się w drugiej części manuskryptu (k. 161r–191r) notacje muzyczne charakterystyczne dla zapisów wrocławskich³.

Inną wskazówką proveniencyjną, wiążącą rękopis ze Śląskiem, jest podpis właściciela książki, księdza Waclawa Zielińskiego z Gliwic (*Venceslaus Zelinius Glivicensis*), proboszcza w Nowej Cerekwi⁴, oddalonej o 27 km od Raciborza, który żył na początku XVII w. Jego autograf widnieje na dwóch kartach i opatrzony jest datami 1504 (k. 7r)⁵ oraz 1639 (k. 9r)⁶. Z dostępnych danych oraz dukt pisma można wnioskować, że pierwszy wpis – 1504 – był omyłkowy i należałoby go poprawić na 1604 r. Innych wskazówek proveniencyjnych w rękopisie brak.

Wykorzystany w kodeksie papier pochodzi z lat 1466–1477⁷. Można więc bezpiecznie przyjąć, że manuskrypt zapisywany był w ostatniej ćwierci XV w. Liczba rąk pisarskich nie pozostawia wątpliwości, że nie było to dzieło jednej osoby, ale raczej kilkunastu. Większość tekstów pisana jest charakterystyczną piętnastowieczną kursywą (*cursiva libraria*, *cursiva currens*). Ta sama ręka, która na kartach 190r–192v zapisała łacińskie i polskie formuły zamawiań, na k. 144v skreśliła również modlitwę *Benedictio nove domus*. Jej dukt pisma jest odmienny od pozostałej części kolektarza i zbliżony jest do *semihybridy currens*. Pismo jest bardziej rozciągnięte, pochylone i mniej staranne, co może sugerować albo pośpiech piszącego, albo późniejszy czas wpisywania wymienionych tekstów. Wszelkie charakterystyczne cechy pisma wskazują na to, że pisarz uczył się XV-wiecznej kaligrafii, jednak wymienione powyżej właściwości duktu mogą przesuwać czas zapisu inkantacji na początek XVI w., co oczywiście nie umniejsza unikatowości znaleziska.

Staropolskie formuły zamawiań należą do rzadkości, czego dowodem są zaledwie trzy zachowane fragmenty zaklęć z końca XV w., odkryte i wydane przez Aleksandra Brücknera⁸. Zapisano je na k. 218v rękopisu Biblioteki Narodowej w Warszawie o sygn. 3030/I⁹. Poniżej przytaczam je w transkrypcji:

1. *Zarze, zarzyce trzy siostrzyce...*
2. *Poszła Matka Boża po morzu zbirając złote pianki.*
Potkał ją święty Jan:
– *A gdzie jidziesz matuchno?*
– *Idę synaczka swego leczyć.*
3. *Ruskiego¹⁰ masła, jako przez tego ludzie być nie mogą, tako aby ty nie był przez mnie...*

³ Por. H.I. Siekierka, *Notacje monodii chorałowej na Śląsku na podstawie kodeksów Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu. Studium paleograficzno-semiologiczne*, Lublin 2011, s. 35–66.

⁴ W rkpsie *Nova Catholica*; por. J. Rajman, *Koźle w średniowieczu*, „Studia Śląskie”, 59, 2000, s. 48.

⁵ *Ego Venceslaus Zelinius Anno domini 1504 in festo sancti Mathiae apostoli suscepi parochiam in Nova Catholica a magnifico domino Georgio ab Opperstorff.*

⁶ *Catalogo inscriptus Reverendissimus Pater Venceslai Zelinis Glivicensis 1639.*

⁷ Znaki wodne: 1. var. Piccard 66462–66465 (1475–1477), var. Piekosiński 1031 (1476): f. 5–8, 10, 186–187, 235; 2. var. Piccard 66205 (1466): f. 9, 17, 29, 32–35, 49, 53, 56–57, 60, 62, 69, 72, 76, 87, 90–91, 93, 96–98, 105, 108; 3. var. Piccard 66111–66128 (1574–1579): f. 160–161, 172–175; 4. var. Piccard 66285 (1476): f. 208, 211, 220, 231, 233–235.

⁸ A. Brückner, *Kazania średniowieczne*, cz. 2, w: *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny*, t. 24, Kraków 1895, s. 332.

⁹ Dawniej rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu o sygn. Lat.O.I.73.

¹⁰ Ruskiego: możliwa też lekcja Pruskiego, Puskiego; *Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Warszawa–Kraków 1953–2002, <<http://www.pjs.ijp-pan.krakow.pl/sstp.html>> [dostęp 25.07.2017]; Pwszkyego (por. tamże, t. 4, s. 167).

Choć powyższe fragmenty często cytowane są w różnego rodzaju wyborach tekstów dawnych czy ludowych¹¹, to jednak nie doczekały się filologicznego opracowania. A. Brückner, wydając te formuły przy okazji omawiania średniowiecznych zbiorów kazań, zwrócił uwagę na występujące w całej Europie identyczne motywy tematyczne i stałe schematy konstrukcyjne¹². Swoje uwagi dotyczące wspólnych wzorców odniósł do kazań, zamawiań, zaklinań, zażegnywań, opowiadań oraz przesądów ludowych. Cytowane przez niego staropolskie fragmenty inkantacji zaprezentowane zostały na tle niemieckich i czeskich zaklęć, które pod względem budowy i specyfiki nie odbiegają od polskich. Niestety w jego artykule zabrakło ich filologicznej interpretacji.

Nieobecność we współczesnej literaturze analizy trzech fragmentów XV-wiecznych zaklęć świadczy o hermetyczności tekstów i trudności w ich zrozumieniu. Dodatkową przeszkodą zdaje się być również ich niekompletność¹³. Na tym tle odnalezione w dominikańskim kodeksie pełne inkantacje są wyjątkowe i zasługują na szczególną uwagę.

Jak wspomniano na początku artykułu, na k. 190r–192v zapisano cztery modlitewne formuły w języku łacińskim: przeciw wściekłemu psu, przeciw ugryzieniu wściekłego psa, przeciw gromom, błogosławieństwo chleba podawanego bydłu przeciw wszelkiej truciznie (*Contra rabiem venenosi canis, Contra morsum rabidi canis, Contra toniturua, Benedicchio panis pro pecudibus... contra omnem venenum*) i dwie w języku polskim: przeciw jadowitym robakom (*Contra venenosos vermes*) oraz przeciw wścieklicznie (bez łac. tytułu).

Oba staropolskie teksty są cennymi zabytkami średniowiecznej kultury piśmienniczej nie tylko z uwagi na kompletność zapisu i unikatowy charakter tego typu formuł, ale również ze względu na miejsce ich wpisania oraz język. Te niewielkich rozmiarów formuły modlitewne są świadectwem ówczesnych praktyk medycznych, które zachowały się do dziś¹⁴. We współczesnych opracowaniach historycznych i etnograficznych często pisze się wprost o walce Kościoła z tego typu praktykami i gusłami¹⁵, jednak zapis w dominikańskim rękopisie podważa po części te twierdzenia. Na k. 190r, tuż po tytule łacińskiego zaklęcia *Contra rabiem venenosi canis*, widnieje wskazówka, która sugeruje, że tego typu formuły mogli odmawiać również księża: *Inprimis sacerdos aut alius devotus homo dicit...* Sam fakt wpisania zaklęć do kolektarza każe się zastanowić, na ile dotychczasowe sądy o wyłącznie ludowym charakterze zamawiań są prawdziwe. Przenikanie się świata chrześcijańskiego i pogańskiego wpisane było w kulturę późnego średniowiecza i niewykluczone jest, że inkantacje mogły być lokalnie aprobowane również w kręgach kościelnych. Innym wytłumaczeniem umieszczenia nietypowych modlitw w kolektarzu może być ich budowa¹⁶. Pod tym względem zaklęcia nie różnią się od zapisanych w dominikańskim rękopisie *benedictiones* i *orationes* usankcjonowanych przez Kościół. Na początku występuje w nich inwokacja: *In nomine Patris et Filii, et Spiritus Sancti* lub jej skrócona wersja: *In nomine Domini*, wewnątrz pojawiają się podstawowe modlitwy chrześcijańskie, np. *Credo*, a wszyst-

¹¹ M. Włodarski, *Polska poezja świecka XV wieku*, wyd. 4 zm., Wrocław 1997, s. 119; S. Czernik, *Trzy zorze dziewicze. Wśród zamawiań i zaklęć*, Łódź 1968, s. 61.

¹² A. Brückner, *Kazania średniowieczne*, s. 38–97, 317–390.

¹³ Zachowane fragmenty w dotychczasowych wydaniach dzielone były na różne sposoby, np. A. Brückner (tamże, s. 332) wyróżnił trzy inkantacje, a M. Włodarski (tenże, *Polska poezja świecka*, s. 119) dwie, ponieważ połączył pierwszą i drugą.

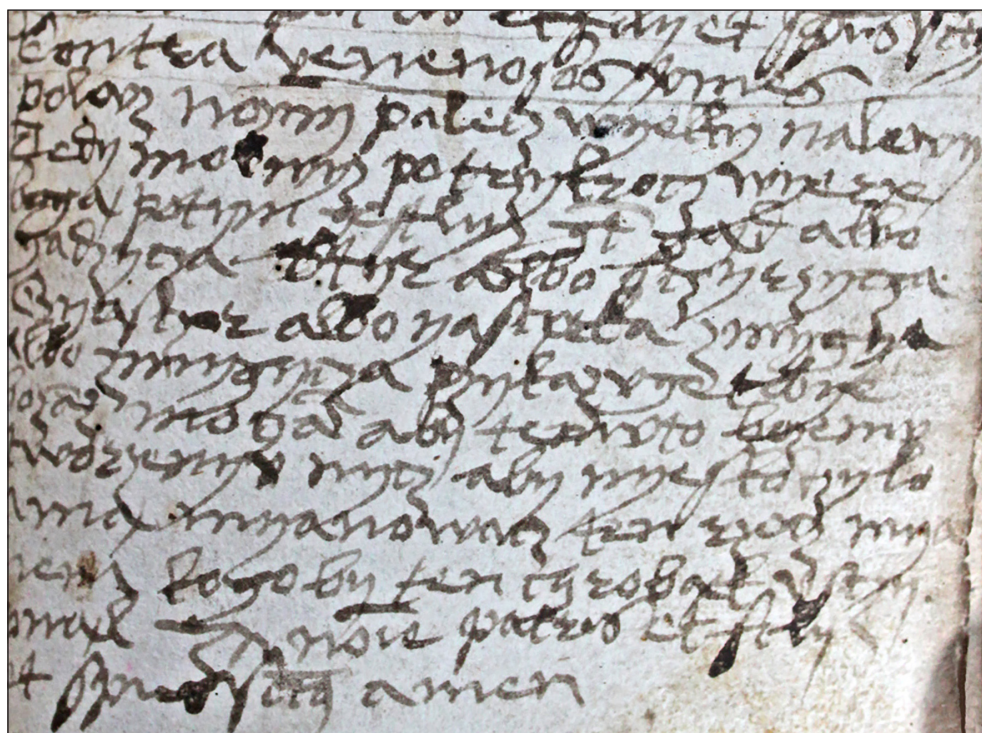
¹⁴ Por. A. Engelking, *Rytuály słowne w kulturze ludowej. Próba klasyfikacji*, w: *Język a kultura*, t. 4: [Funkcje języka i wypowiedzi], red. J. Bartmiński, R. Grzegorzyczkowa, Wrocław 1991, s. 75–85; M. Leśniewska-Sawicka, M. Waśkow, *Medycyna ludowa, gusła i zabobony jako metody lecznicze praktykowane w XXI wieku*, „Medycyna Rodzinna”, 15, 2012, nr 1, s. 10–14.

¹⁵ Por. np.: S. Czernik, *Trzy zorze dziewicze. Wśród zamawiań i zaklęć*, wyd. 2, Łódź 1985; K. Bracha, *Pismo, słowa i symbole. Pomiędzy średniowieczną pobożnością a magią*, w: *Inskrypcje toruńskie*, red. I. Sawicka, Toruń 1999, s. 7–24; *Karolińscy pokutnicy i polskie średniowieczne czarownice. Konfrontacja doktryny chrześcijańskiej z życiem społeczeństwa średniowiecznego*, red. M. Koczerska, Warszawa 2007.

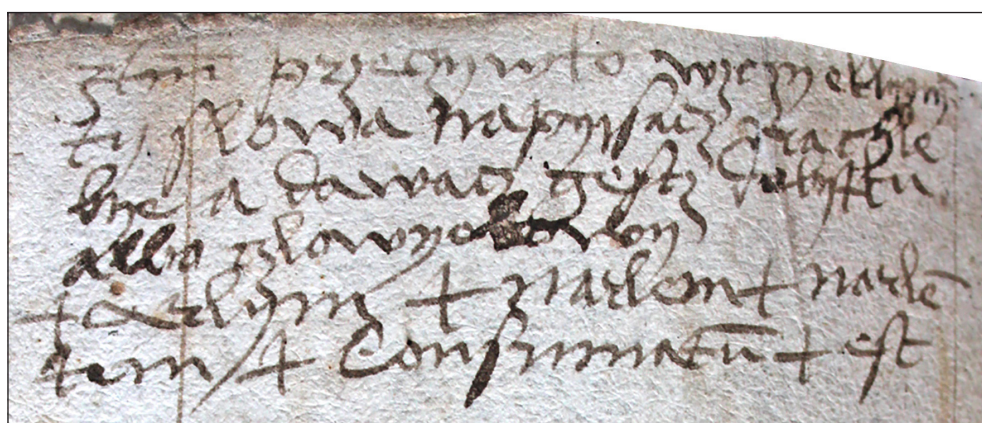
¹⁶ Struktura inkantacji znacząco odbiega od struktury rozpowszechnionych w XV-wiecznych rękopisach recept lekarskich i porad zamieszczonych w zielnikach, w których znajdują się rozdziały przeciw ugryzieniom jadowitych robaków czy wścieklicznie (por. S. Falimirz, *O ziołach i o mocy ich*, Kraków 1534, k. 30va; J. Szostak, *Vademecum lecnictwa domowego z roku 1563*, Brzezia Łąka 2016, s. 67), dlatego w niniejszym artykule nie zostały one poddane analizie porównawczej. O strukturze recept pisała m.in. K. Nowak, *Jak dawniej leczono, czyli o akcie siedemnastowiecznej porady medycznej*, w: *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*, t. 2, red. K. Kleszczowa, A. Rejter, Katowice 2008, s. 119–130.

kie zwieńczone są uroczystą formułą kończącą: *Amen*. Łacińskie i polskie zamawiania skierowane są przeciw skutkom działania złych stworzeń, co upodabnia je do egzorcyzmów. Podobnie jak zebrane w kolektarzu formuły modlitewne, zaklęcia odnoszą się do życia codziennego ówczesnych ludzi i pod tym względem rękopis stanowi spójną całość.

Poniższa edycja dwóch XV-wiecznych tekstów przygotowana została według *Zasad wydawania tekstów staropolskich. Projekt*¹⁷. Wszelkie wątpliwości odczytania rękopisu zasygnalizowano w przypisach, a na końcu artykułu zamieszczono indeks wyrazowy.

Fragment k. 192r

Fragment k. 192v

¹⁷ *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, red. K. Górski i in., Wrocław 1955. Jedyna różnica polega na niezna-
kowaniu w transliteracji odmiennych grafemów głosek: *s* (w rkpsie występują: *s* zwykłe, *s* długie i grecka sigma) oraz *r*
(w rkpsie występują: *r* zwykłe i *r* francuskie).

TRANSLITERACJA

- k. 192r¹⁸
- 15 Contra venenosos vermes
polovz nozny palecz wylky nalewy
Tedy movvysz po trzykroc wyerze
Bogą potym gestlyz g^{est} gąd albo
gadzyca styr albo sczyrzyca
- 20 Gyasczor albo yasczorka zmygya¹⁹
albo zmygyca przykazvye tobye
bozaⁿz²⁰ moczaⁿ aby temvto bozemv
stworzenyv nycz aby nye skodzylo
a mą myanowacz ten rzecz mya
- 25 nem kogo by ten cg robak vsczy
pnął In nomine patris et fily
et spiritus sanctus²¹ amen

- k. 192v
- Item przeczywko wzczyeklyznye
ty slova napysacz na chle
bye a dawacz gescz dobytku
albo czlowyekowy
- 5 + Arlym²² + narlem + narle^m
tem²³ + Consumatum + est

¹⁸ Tekst zaklęcia zaczyna się od w. 15. Poprzedzony jest dwiema formułami łacińskimi: *Contra tonitrua, Benedicchio panis*.

¹⁹ zmygya: tak w rkpsie.

²⁰ bozaⁿz: w rkpsie wyraźny łuczek nad -a-.

²¹ sanctus: tak w rkpsie zam. sancti.

²² Arlym: możliwa też lekcja arlym.

²³ narlemtem: możliwa też lekcja narlentem; z uwagi na wcześniejszy wyraz narlem, skrót rozwiązano z literą m.

TRANSKRYPCJA

- k. 192r
- Contra venenosos vermes
Połouż²⁴ nożny palec wielki na lewy,
tedy mouwiż²⁵ po trzykroć: „Wierzę
Boga”. Potym, jestliż jest gad albo
gadzica, sztir²⁶ albo sczyrzyca,
jasczor albo jasczorka, źmij[a]²⁷
albo źmijica, przykazuję tobie
bożaż mocą, aby temu to bożemu
stworzeniu nic aby nie szkodziło.
A ma mianować ten, rzec mianem²⁸,
kogo by tenci robak uszczypnął:
In nomine Patris et Filii
et Spiritus Sancti. Amen.

- k. 192v
- Item przeciwko wściekliwość
ty słowa napisać na chlebie
a dawać jeść dobytku
albo człowiekowi:
+ Arlim + narlem + narlemtem
+ Consumatum + est²⁹.

²⁴ połouż: bohemizm.

²⁵ mouwiż: bohemizm.

²⁶ sztir: bohemizm.

²⁷ Z uwagi na regularną opozycję męska forma do żeńskiej (zob. dalej) zapis *źmija* został rektyfikowany, choć może należałoby pozostawić formę *źmija*.

²⁸ Dziękuję prof. IJP PAN, dr hab. Ewie Deptuchowej za zwrócenie mi uwagi na różne możliwości interpretacyjne. O wariantach interpretacyjnych zob. dalej.

²⁹ Consumatum est: ‘dokonało się’ stała formuła występująca w inkantacjach i modlitwach, por. Jo 19,30.

Grafia powyższych zapisów jest typowa dla zabytków językowych pierwszej połowy XV w. Uwidacznia się to głównie na poziomie grafemów, które są wielofunkcyjne. Jeden grafem mógł być użyty do oznaczenia różnych głosek, np. grafem *z* oznacza głoski *z*, *ź*, *ż*, *ś*. Tekst inkantacji, jak wspomniano na początku artykułu, zapisany został pod koniec XV w., gdy staropolskie zabytki językowe odznaczały się już znaczną regularnością zapisu, np. rozróżniano w nich nosówki, spółgłoski syczące i szumiące, poszczególne grafemy regularnie stosowano na oznaczenie określonych głosek. Istnieje zatem rozbieżność między stosowaną praktyką piśmienniczą zaklęcia a ich chronologią. Uwidacznia się to jeszcze bardziej w szczegółowej analizie. Wśród najważniejszych cech grafii obu zaklęć należy wymienić:

I. Samogłoski

- 1) na oznaczenia samogłosek nosowych pisarz używa grafemów *a*, *q*, *e*. Nosówka przednia zapisana jest za pomocą grafemu *e*: *wyerze*, a nosówka tylna za pomocą grafemów *q*: *vsczypnął* oraz *a* z łącznikiem nad literą, oznaczającym połączenie liter *an*: *bozanz*, *moczanz*;

- 2) trzykrotnie użyto grafemu *q* na oznaczenie głoski *a*: *Bogą, gąd, mą*;
- 3) głoska *u* oznaczana jest przez grafemy *v, o, u* oraz trudne do jednoznacznej interpretacji *ov*:
 - a) grafem *v* na oznaczenie głoski *u*: *przykazvye, temv, bozemv, stworzenyv, vsczypnql*,
 - b) grafem *o* na oznaczenie głoski *u*: *gyasczor, yasczorka*,
 - c) grafem *u* na oznaczenie głoski *u*: *dobytku*,
 - d) grafem *ov* w zależności od przyjętej interpretacji może oznaczać głoskę *u* – jeżeli uznać to połączenie za oznakę pochylenia lub połączenie głosek *ou* – z uwagi na śląskie pochodzenie rękopisu i wpływ języka czeskiego: *polovz, movvyz*;
- 4) głoski *i, y*,
 - a) głoska *i* oznaczana jest wyłącznie przez grafem *y*, np.: *wyelky, napysacz, czlowyekowy*,
 - b) głoska *y* oznaczana jest wyłącznie przez grafem *y*: *nozny, lewy, tedy, trzykroc, potym, sczyrzycza, aby, by, ty, dobytku*.

II. Spółgłoski

- 1) konsekwentne oznaczanie miękkości spółgłoski przed samogłoską przez grafem *y*, np.: *wyelky, wyerze, tobye, stworzenyv, myanowacz, wzczyeklyznye, czlowyekowy*;
- 2) konsekwentne oznaczanie miękkości spółgłoski przed spółgłoską przez grafem *y*, np.: *gadzyca, styr, nycz, przeczywko, wzczyeklyznye, napysacz*. Jedynym wyjątkiem jest zapis partykuły *cg*, w którym miękkość oznaczono grafemem *g*;
- 3) brak graficznego rozróżnienia spółgłosek szeregu *s – š – ś*. Pisarz stosuje następujące grafemy na oznaczenie głosek tego szeregu:
 - a) grafem *s* na oznaczenie głoski *s*: *gestlyz, stworzenyv, słowa, napysacz*,
 - b) grafem *s* na oznaczenie głoski *š*: *styr, sczyrzyca, gyasczor, yasczorka, skodzylo, vsczypnql*,
 - c) grafem *s* na oznaczenie głoski *ś*: *gescz*,
 - d) grafem *z* na oznaczenie głoski *z*: *pykazvye*,
 - e) grafem *z* na oznaczenie głoski *ž*: *polovz, nozny, movyz, gestlyz, pykazvye, bozaz, bozemv*,
 - f) grafem *z* na oznaczenie głoski *ž*: *wzczyeklyznye, zmygya, zmygyca*,
 - g) *z* na oznaczenie głoski *ś*: *wzczyeklyznye*;
- 4) wielofunkcyjność grafemu *cz* dla spółgłosek szeregu *c – č – ć*,
 - a) grafem *cz* na oznaczenie głoski *c*: *palecz, gadzyca, sczyrzyca, zmygyca, mocza, nycz, rzecz*,
 - b) grafem *cz* na oznaczenie głoski *č*: *sczyrzyca, gyasczor, yasczorka, vsczypnql, czlowyekowy*,
 - c) grafem *cz* (również *cz* w połączeniu z *y*) na oznaczenie głoski *ć*: *trzykroc, myanowacz, przeczywko, wzczyeklyemu, napysacz, dawacz, gescz*;
- 5) grafem *w* na oznaczenie głoski *w*: *wyelky, lewy, wyerze, stworzenyv, myanowacz, przeczywko, wzczyeklyemu, słowa, dawacz, czlowyekowy*;
- 6) głoska *j* oznaczana jest głównie przez grafem *g*: *gestlyz, gest, gyasczor, zmygyca, gescz*. Kłopotliwym w interpretacji zapisem jest *zmygya*, w którym znajduje się naddatek graficzny w postaci *a*, ponieważ w tym miejscu należałoby się spodziewać staropolskiej postaci *žmij*. W tekście zaklęcia występuje regularna opozycja stworzeń męskich do żeńskich³⁰. Poza tym w jednym wypadku głoska *j* oddana została przez grafem *y*: *yasczorka*.

W zapisach obu zaklęć nie widać różnic graficznych. Zaskakujące jest w nich wspomniane powyżej połączenie nieregularności przejawiającej się na poziomie oznaczania głosek, charakterystycznej dla pierwszej połowy XV w., z regularnością w oznaczaniu miękkości stosowaną od połowy XV w. Wy tłumaczeniem tego zjawiska może być istnienie wcześniejszego źródła, z którego sporządzono kopię inkantacji do dominikańskiego kolektarza, przy jednoczesnym uwspółcześnianiu przez pisarza postaci

³⁰ Tego typu opozycje można odnaleźć w innych zaklęciach, np.: *Wymawiam was Bożą mocą, Pana Boga pomocą, Węże, wężyce, žmije, žmiice, padalce i padalczyce i wszelki robaku!*; por. „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny”, 19, 1905, s. 558.

tekstu do formy, jaką znał i stosował. Gdyby brać pod uwagę tę propozycję wyjaśnienia zaistniałego zjawiska graficznego, należy zauważyć, że śladów dawnych praktyk pisarskich (z początku XV w.) jest w obu tekstach niewiele. Wśród nich można niewątpliwie wymienić dwa: przytaczaną już wielofunkcyjność występujących grafemów spółgłoskowych i zastosowanie skrótów w trzech wyrazach: *gest* (*gt* z łuczkiem nad nimi), *bozanz*, *moczan* (łuczek nad *a* oznaczający połączenie głosek *an*). W omawianych zabytkach brakuje jednak cech charakterystycznych dla pisma z początku czy połowy XV w., np. połączenia grafemów *th* na oznaczenie głoski *t*, niekonsekwentnego oznaczania miękkości, nierozróżniania nosówki przedniej i tylnej. Oba teksty przedstawiają nowszą formę zapisu, czego dowodem może być np. regularne stosowanie *rz*: *trzykroc*, *wyerze*, *szczyrzyca*, *stworzenyv*, *rzecz*, *przeczywko* (jedynym odstępstwem jest postać *pykazvye*). Sumując tych kilka cech grafii, występujących w zaledwie 18 krótkich wierszach, należy stwierdzić, że pod tym względem inkantacje są zabytkami zbliżonymi w swojej postaci do tekstów z końca XV lub nawet początku XVI w.

Równie ciekawe jak grafia zabytku jest jego słownictwo, ponieważ język dominikańskich zaklęć kryje w sobie nie tylko wyrazy i formy wyrazowe, których nie przechowały inne zabytki języka staropolskiego, ale także leksemy świadczące o jego regionalnej przynależności. Cennym uzupełnieniem do materiałów *Słownika staropolskiego* [dalej: Sstp] są cztery leksemy: *miano*, *źmijica*, *uszczypnąć*, *wścieklizna*.

Rzeczownik *miano* w znaczeniu ‘imię własne, nazwa osobowa’ znany był dotychczas z materiałów zebranych przez *Słownik polszczyzny XVI wieku* [dalej: SPXVI]. Wśród XV-wiecznych leksemów należących do jego rodziny wyrazowej Sstp odnotował *mianowanie* występujące w trzech znaczeniach, z czego najbliższe jest 1. ‘nazwa’ oraz czasownik *mianować*, który w znaczeniu 4. ‘zawołać po nazwisku (imieniu), wywołać, przywołać’ zbliżony jest do zwrotu występującego w zaklęciu *Contra venenosos vermes*. XV-wieczny zwrot: *rzec mianem* można dziś tłumaczyć: ‘nazwać coś lub kogoś po imieniu’.

Drugi rzeczownik *źmijica* utworzony został przez dodanie formantu *-ica*³¹ do znanego średniowiecznej polszczyźnie rzeczownika *źmij*, przytaczanego w Sstp z *Psalterza puławskiego* (Puł 90,13) w znaczeniu ‘jadowity gatunek węża’. *Źmijica* byłaby zatem ‘samica jadowitego węża’, utworzoną na wzór *gołębicy*, *lwicy* czy *wyżlicy*.

Czasownik *uszczypnąć*, choć należy do kanonicznych haseł SPXVI, to nie był dotąd znany ze średniowiecznych zabytków języka polskiego. Wystąpienia czasowników *szczypać*, *uszczypać*, czy jednokrotnych *szczypnąć*, *uszczypnąć*, można się było spodziewać w tekstach średniowiecznych, ponieważ znane są staropolszczyźnie leksemy pochodzące od nich, np. przymiotnik *uszczypnięty* oraz rzeczownik *uszczypki*. W zaklęciu przeciw jadowitym robakom czasownik *uszczypnąć* użyto w znaczeniu ‘ukąsić, ugryźć’.

Rzeczownik *wścieklizna*, jak podaje w *Słowniku etymologicznym* A. Brückner, notowany był już w XVI w. Niestety indeks SPXVI nie potwierdza tego, co nie oznacza, że wyraz ten nie był wtedy używany. Z polskich słowników pierwszy raz poświadcza go Samuel Bogumił Linde w *Słowniku języka polskiego*, w znaczeniu ‘wścieczenie się, bycie wściekłym’, z uwzględnieniem występującej oboczności *wścieklina*, *wścieklizna*, z uściśleniem ‘choroba właściwa psom’. Sstp odnotował jedynie czasownik *wściekać się* oraz przymiotnik *wściekły*. *Wścieklizna* z rękopisu dominikańskiego jest zatem najstarszym znanym zapisem tego leksemu.

W trzech innych wypadkach dokumentacja Sstp nie obejmuje fleksyjnych form leksemów odnotowanych w inkantacjach: *lewy*, *napisać*, *szkodzić*. Modlitwy przynoszą także kolejne potwierdzenia występowania wyrazów w znaczeniu i formie udokumentowanej przez Sstp, np.: *stworzenie* – *d. sg.* tego rzeczownika w Sstp cytowany jest tylko z *Mammotrektu lubińskiego* (1471 r.), *jaszczór* – *n. sg.* z wypisów Józefa Rostafińskiego (1472), *jaszczórka* – *n. sg.* również z wypisów Rostafińskiego (1472), *gad* – *n. sg.* z traktatu o ortografii polskiej Jakuba Parkosza (1460). W innym znaczeniu udokumentowana jest w Sstp *szczyrzyca*: 1. ‘szczyr roczny’, 2. ‘szarłat pospolity’, jednak żadne z powyższych nie odpowiada temu, które znajduje się w zaklęciu. W tekście inkantacji *szczyrzyca* oznacza ‘samice skorpionia’ i jest to bohemizm utworzony od czeskiego rzeczownika *štir* za pomocą sufiksu *-yca*³².

³¹ Por. K. Kleszczowa, *Słotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice 1996, s. 49–59.

³² Por. tamże, s. 49–59.

Jak wspomniano na początku artykułu, do Krakowa manuskrypt przybył z dominikańskiego klasztoru w Raciborzu, a prawdopodobnie jeszcze wcześniej należał do klasztoru we Wrocławiu. Ślady śląskiego pochodzenia można odnaleźć nie tylko w łacińskich notach, eksplicitach czy też zapiskach proveniencyjnych, ale również w słownictwie zaklęć. Pojawiają się w nim bowiem bohemizmy leksykalne: *gadzica* i *štir*.

Pierwszy leksem *gadzica* mógł być pożyczką z języka czeskiego, w którym występowała forma *hadicě* ‘wąż, samica węża’³³ lub z rozpowszechnionego na obszarze Śląska języka niemieckiego, w którym wyraz ten miał postać *haditze* (inne jego formy to: *heptisse*, *eidechse*) i oznaczał ‘jaszczurkę’³⁴. Nie ma jednak pewność, czy *gadzica* była bezpośrednią pożyczką, czy może żeńską postacią znanego w staropolszczyźnie leksemu *gad*, od którego za pomocą sufiksu *-ica* mogła powstać forma *gadzica*, podobnie jak istniały *węda* – *wędzica*. Słowo *gadzica* funkcjonowało w gwarach polskich jeszcze na początku ubiegłego stulecia³⁵. W jednej z ludowych opowieści można przeczytać o przychylnych człowiekowi *gadzicach*:

Jeśli człowiek leży na ziemi i śpi, a jadowita gadzina przyczołgała się w jego pobliże, to gadzica wbiega na pierś i twarz człowieka, by go zbudzić, ostrzegając przed niebezpieczeństwem w ten sposób. Jeśli kto jednak gadzicę rozjątrzy, to staje się bardzo złą i od razu kąsa dziewięć razy, z czego powstawało dziewięć ran. Goją się one co roku jedna. Gdy atoli zagoiła się rana siódma, wówczas człowiek musi umierać³⁶.

W tekście średniowiecznej inkantacji nie chodziło jednak o rozróżnienie złej gadziny od przychylniej człowiekowi gadzicy, ale o przeciwstawienie samca i samicy. W zestawieniu jadowitych robaków występujących w zaklęciu uwidacznia się opozycja męski – żeński: *gad* – *gadzica*, *štir* – *szczyrzyca*, *jaszczór* – *jaszczórka*, *źmij[a]* – *źmijica*.

Drugim bohemizmem jest *štir* ‘skorpion’ (*Słownik staroczeski*) oraz utworzona od niego żeńska postać *szczyrzyca*. Podobnie jak w przykładzie pierwszym, nie można jednoznacznie stwierdzić, czy wymienione wyrazy funkcjonowały jako czeskie, czy polskie, ponieważ słownictwo mieszkańców Śląska charakteryzowało się wymiennością stosowania leksemów z zasobów języka polskiego, czeskiego i niemieckiego³⁷.

Wyjaśnienie znaczeń poszczególnych wyrazów, choć ułatwia zrozumienie dawnego tekstu, to nie zawsze prowadzi do właściwej interpretacji. Zaklęcia z założenia były tekstami hermetycznymi, przeznaczonymi dla wybranych osób, a przez to trudnymi do jednoznacznego zinterpretowania dla kogoś postronnego. Po ponad pięćset latach niełatwo właściwie odczytywać zapisane w kolektarzu inkantacje. Pojawiają się odmienne możliwości interpretacyjne wynikające m.in. z wariantywności graficznej, braku interpunkcji w tekście czy traktowania pojedynczych wyrazów jako potencjalnych glos.

Przykładem takiego trudnego do zrozumienia miejsca jest fragment: *a mą myanowacz ten rzec myanem kogo by ten cg robak vsczypnł*. Forma zapisu sprawia, że współcześnie można go przetłumaczyć na kilka sposobów. Poniżej prezentuję trzy różne objaśnienia tego fragmentu.

Pierwsza możliwość interpretacyjna: *A ma mianować ten, rzec mianem, kogo by tenci robak uszczypnł*. Opiera się ona na odczytaniu zwrotu *rzec mianem* ‘przywołać po imieniu’ jako glosy objaśniającej do poprzedzającego ją czasownika *mianować* ‘powiedzieć, zawołać’ i wskazaniu zależności między zaimkami *ten* – *kogo*: *ten, kogo by tenci robak uszczypnł*.

Druga propozycja wyklucza traktowanie zapisu *ten rzec* jako glosy do *myanowacz*. Odczytanie, podobnie jak w pierwszym wypadku, opiera się na wskazaniu zależności między zaimkami, tu dodat-

³³ Por. *Słownik staroczeski*, <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>> [dostęp 25.07.2017].

³⁴ Por. *Wörterbuchnetz*, <<http://woerterbuchnetz.de/>> [dostęp 25.07.2017]; J. Ulrich, *Volkssagen aus Pommern und Rügen*, Stettin 1886, s. 487.

³⁵ H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, Kraków 1929, s. 405.

³⁶ „Lud. Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie”, 8, 1902, s. 307, <<http://www.wbc.poznan.pl/Content/120639/index.djvu>> [dostęp 25.07.2017].

³⁷ Por. K. Borowiec, *Średniowieczne teksty interferowane*, w: *Juwenalia historycznojęzykowe. 1*, Poznań 2015, s. 9–24.

kowo wzmocnionymi partykułami *tenżeć a tenci: A ma mianować tenżeć mianem, kogo by tenci robak uszczypnął*. Poważną wątpliwość budzi jednak zapis głoski *ż* występującej w partykule *-że-* za pomocą dwuznaku *-rz-*. W całym tekście pisarz na oznaczenie tej głoski regularnie stosował grafem *z*. Równie trudnym do zinterpretowania w tym zdaniu jest zwrot *mianem mianować*. Podobny zwrot: *mianem mianować się* ‘nazywać się imieniem’ używany był w polszczyźnie XVI-wiecznej. Nie można jednak wykluczyć, że jego postać bez zaimka zwrotnego mogła funkcjonować równolegle lub wcześniej w znaczeniu podobnym do innego XVI-wiecznego zwrotu: *mianować imię (imię mianować)* ‘wzywać imienia’, np. *ten mianuje imię Christusowe* (SPXVI, t. 13, s. 340). W takim wypadku fragment ten można by rozumieć: *A tenżeć ma wzywać imienia, kogo by tenci robak uszczypnął*.

Ostatni sposób przybliżenia zagadkowego fragmentu opiera się na odmiennym odczytaniu wyrazu *myanowacz*. W dwóch pierwszych propozycjach interpretowano go jako czasownik *mianować*, ale może być również czytany jako rzeczownik *mianowacz*. Staropolszczyzna zna wiele rzeczowników z formantem *-acz* pochodzących od czasowników, np. *budowacz, ciędzacz, gadacz, jednacz, kłamacz*³⁸. Gdyby przyjąć, że w inkantacji najpierw wskazany jest wykonawca czynności *mianowacz* ‘ten kto nazywa, wymawia’, a następnie opisana jest wykonywana czynność, otrzymalibyśmy: *A ma mianowacz ten rzecz mianem, kogo by tenci robak uszczypnął*. Więcej kłopotu nastęrcza zwrot *rzech mianem*, bo należałoby go rozumieć nie – jak wcześniej proponowano – ‘nazywać imieniem’, ale ‘mówić w imieniu’ tego, kogo robak uszczypnął, a potwierdzenia takiego użycia w materiałach staropolskich nie odnajdujemy.

Analiza tego niewielkiego fragmentu pokazuje, jak trudno współczesnemu badaczowi dotrzeć do intencji piszącego. Brak staropolskich tekstów o podobnej tematyce, strukturze i leksyce nie pozwala na ściślejsze dointerpretowanie takich miejsc, które są szczególnie niezrozumiałe. Bez wątpienia odnalezienie zaklęcia są cennym znaleziskiem kulturowym i językowym, zasługującym na wprowadzenie ich do obiegu naukowego oraz umożliwienie innym podjęcia odmiennych od zaprezentowanych powyżej prób interpretacji.

³⁸ W SPXVI *mianowacza* odnotowano jedynie w znaczeniu matematycznym jako ‘mianownik’.

INDEKS

- A – *a* 192r/24; 192v/3.
 ABY – I spójnik *aby* 192r/22; II partykuła *aby* 192r/23.
 ALBO – *albo* 192r/18. 19. 20. 21; 192v/4.
 BOŻY – d. sg. neutr. *bozemv* 192r/22; i. sg. f. *bozan* 192r/22.
 BÓG – ac. sg. *Boga* 192r/18.
 BY – *by* 192r/25.
 BYĆ – praes. ind. 3. sg. *gest* 192r/18.
 CHLEB – l. sg. (*na*) *chlebye* 192v/2.
 -CI – *tencg* 192r/25.
 CZŁOWIEK – d. sg. *czlowyekowy* 192v/4.
 DAWAĆ – inf. *dawacz* 192v/3.
 DOBYTEK – d. sg. *dobytku* 192v/3.
 GAD – n. sg. *gąd* 192r/18.
 GADZICA – n. sg. *gadyczna* 192r/19.
 JASZCZUR – n. sg. *Gyasczor* 192r/20.
 JASZCZURKA – n. sg. *yasczorka* 192r/20.
 JESTLI – *gestly* 192r/18.
 JEŚĆ – inf. *gescz* 192v/3.
 KTO – ac. sg. *kogo* 192r/25.
 LEWY – ac. sg. m. *lewy* 192r/16.
 MIANO – i. sg. *myanem* 192r/24/25.
 MIANOWAĆ – inf. *myanowacz* 192r/24.
 MIEĆ – praes. ind. 3. sg. *mą* 192r/24.
 MOC – i. sg. *moczan* 192r/22.
 MÓWIĆ – imper. 2. sg. *movwy* 192r/17.
 NA – cum ac. *na* 192r/16; cum l. *na* 192v/2.
 NAPISAĆ – inf. *napysacz* 192v/2.
 NIC – *nycz* 192r/23.
 NIE – *nye* 192r/23.
 NOŻNY – ac. sg. m. *nozny* 192r/16.
 PALEC – ac. sg. *palecz* 192r/16.
 PO – cum ac. *po trzykroć* 192r/17.
 POŁOŻYĆ – imper. 2. sg. *polovz* 192r/16.
 POTYM – *potym* 192r/18.
 PRZECIWKO – cum dat. *przeciwyko* 192v/1.
 PRZYKAZOWAĆ – praes. ind. 1. sg. *pykazvye* 192r/21.
 ROBAK – n. sg. *robąk* 192r/25.
 RZEC – inf. *rzecz* 192r/24.
 SŁOWO – ac. pl. *słowa* 192v/2.
 STWORZENIE – d. sg. *stworzenyv* 192r/23.
 SZCZYRZYCA – n. sg. *sczyrzyczna* 192r/19.
 SZKODZIĆ – condit. 3. sg. neutr. *-by skodzylo* 192r/23.
 SZTIR – n. sg. *styr* 192r/19.
 TEDY – *Tedy* 192r/17.
 TEN – n. sg. m. *ten* 192r/24, 192r/25; d. sg. neutr. *temv* 192r/22; ac. pl. neutr. *ty* 192v/2.
 TO – partykuła *to* 192r/22.
 TRZYKROĆ – *trykroc* 192r/17.
 TY – dat. *tobie* 192r/21.
 USZCZYPNAĆ – condit. 3. sg. m. *by vszczypnął* 192r/25.
 WIELKI – ac. sg. m. *wyelky* 192r/16.
 WIERZYĆ – praes. ind. 1. sg. *wyerze* 192r/17.
 WŚCIEKLIZNA – d. sg. *wczyeklyznye* 192v/1.
 ŻMIJ – n. sg. *zmygy[a]* 192r/20.
 ŻMIJICA – n. sg. *zmygycza* 192r/21.
 -Ź – *movwyz* 192r/17; *gestlyz* 192r/18; *bozanz* 192r/22.

Two old-Polish incantations of the fifteenth century

Summary: The fifteenth-century manuscript no. R. XV. 3 belonging to the Archive of the Polish Province of Dominican Fathers in Cracow contains magic formulas (pages 192r–193v). These are so-called ‘incantationes’: against a rabid dog, against a rabid dog bite, against a thunder, against all the poison, against venomous worms and against rabies (*Contra rabiem venenosi canis*, *Contra morsum rabidi canis*, *Contra toniturua*, *Benediccio panis pro pecudibus... contra omnem venenum*, *Contra venenosos vermes*, *Contra rabies*). The last two of them is unique because it was written in Polish. Up to now, only three other medieval magic spells written in Polish were known to us. They were published in 1895 by Aleksander Brückner in Volume XXIV of *Rozprawy Akademii Umiejętności*.

The incantations against venomous worms and against rabies are a valuable monuments of the Old Polish language not only due to the nature of this texts, but also because of the fifteenth-century words and word forms that were unknown until now. This small size formulas is a linguistic testimony of medieval medical practices and an expression of faith in God combined with superstitious beliefs.

Nota o Autorze: dr Mariusz Leńczuk, absolwent Instytutu Filologii Polskiej UAM w Poznaniu. Od 2002 r. zatrudniony w Pracowni Języka Staropolskiego Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Od 2009 r. adiunkt w Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN w Krakowie. Zainteresowania naukowe: XV-wieczne zapisy polskie w rękopisach łacińskich, średniowieczne tłumaczenia Biblii, paleografia średniowieczna, leksykografia historyczna, synonimia staropolska. Udział w projektach badawczych oraz spis najważniejszych publikacji naukowych: <https://pjs.ijp.pan.pl/ml.html>.

Author: Mariusz Leńczuk, PhD, graduate of the Polish Philology Institute of the Adam Mickiewicz University in Poznań. Since 2002 member of the History of the Polish Language Department at the Institute of the Polish Language at the Polish Academy of Sciences in Cracow. Since 2009 assistant of the Old Polish Language Section at the Institute of the Polish Language at the Polish Academy of Sciences in Cracow. Scientific interests: 15th-century Polish records in Latin manuscripts, medieval Bible translations, medieval paleography, historical lexicography, Old Polish synonyms. Participation in research projects and a list of the scientific publications: <https://pjs.ijp.pan.pl/ml.html>.

Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
31–120 Kraków
e-mail: mariusz.lenczuk@ijp-pan.krakow.pl

Bibliografia

- Basaj M., Siatkowski J., *Bohemizmy w języku polskim*. Słownik, Warszawa 2006
- Biegeleisen H., *Lecznictwo ludu polskiego*, Kraków 1929
- Borowiec K., *Średniowieczne teksty interferowane*, w: *Juwenalia historycznojęzykowe*. 1, Poznań 2015, s. 9–24
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005
- Bracha K., *Pismo, słowa i symbole. Pomiędzy średniowieczną pobożnością a magią*, w: *Inskrypcje toruńskie*, red. I. Sawicka, Toruń 1999, s. 7–24
- Brückner A., *Kazania średniowieczne*, cz. 2, w: *Rozprawy Akademii Umiejętności*. Wydział Filologiczny, t. 24, Kraków 1895, s. 317–390
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927
- Czernik S., *Trzy zorze dziewicze. Wśród zamawiań i zaklęć*, Łódź 1968 (wyd. 2, 1985)
- Derolez A., *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2003
- Engelking A., *Rytuały słowne w kulturze ludowej. Próba klasyfikacji*, w: *Język a kultura*, t. 4: [Funkcje języka i wypowiedzi], red. J. Bartmiński, R. Grzegorzczkova, Wrocław 1991, s. 75–85
- Falimirz S., *O ziołach i o mocy ich*, Kraków 1534, <<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=2228&from=publication>> [dostęp: 25.07.2017]
- Jankowiak L.A., *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 1–2, Warszawa 2005–2006

- Karolińscy pokutnicy i polskie średniowieczne czarownice. Konfrontacja doktryny chrześcijańskiej z życiem społeczeństwa średniowiecznego*, red. M. Koczerska, Warszawa 2007
- Kleszczowa K., *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice 1996
- Kleszczowa K., *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003
- Leśniewska-Sawicka M., Waśkow M., *Medycyna ludowa, gusła i zabobony jako metody lecznicze praktykowane w XXI wieku*, „Medycyna Rodzinna”, 15, 2012, nr 1, s. 10–14
- Linde M.S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów 1856–1860
- „Lud. Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie”, 8, 1902, <<http://www.wbc.poznan.pl/Content/120639/index.djvu>> [dostęp 25.07.2017]
- Nowak K., *Jak dawniej leczono, czyli o akcie siedemnastowiecznej porady medycznej*, w: *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*, t. 2, red. K. Kleszczowa, A. Rejter, Katowice 2008, s. 119–130
- Siekierka H.I., *Notacje monodii choratowej na Śląsku na podstawie kodeksów Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu. Studium paleograficzno-semiologiczne*, Lublin 2011
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, red. M.R. Mayenowa, K. Mrowcewicz, Wrocław–Warszawa 1966–2012, <<http://kpbc.umk.pl/publication/17781>> [dostęp 25.07.2017]
- Słownik staroczeski/Vokabulář webový*, <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>> [dostęp 25.07.2017]
- Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Warszawa–Kraków 1953–2002, <<http://www.pjs.ijp-pan.krakow.pl/sstp.html>> [dostęp 25.07.2017]
- Szostak J., *Vademecum lecnictwa domowego z roku 1563*, Brzezia Łąka 2016
- Ulrich J., *Volkssagen aus Pommern und Rügen*, Stettin 1886
- „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny”, 19, 1905
- Włodarski M., *Polska poezja świecka XV wieku*, wyd. 4 zm., Wrocław 1997
- Wörterbuchnetz*, <<http://woerterbuchnetz.de/>> [dostęp 25.07.2017]
- Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, oprac. K. Górski i in., Wrocław 1955